

EN ELS ORÍGENS DEL TEMPLE DE SANT MARTÍ SACOSTA. NOVES REFLEXIONS¹

JOSEP M. NOLLA

EL CANCELL TARDOANTIC I L'EPITAFI DE *TEUDUS*

L'any 1943, es recuperà traient-lo d'un mur de l'antic claustre romànic de l'església de Sant Martí Sacosta de Girona, del qual formava part, un fragment d'alabastre blanc amb tonalitats rosades que devia ser conegut de temps (Rius, 1928, p. 345-348; Palol, 1950, p. 1-5; Marquès, 1955, p. 42-43). Una de les cares era decorada amb relleus que desenvolupaven un motiu geomètric; l'altra, conservava l'epitafi sencer d'un tal *Teudus*. Passà a la col·lecció del Museu Diocesà, des d'on s'incorporà al fons del Museu d'Art de Girona. Ara mateix la peça s'exposa a la sala número 1 i porta el número 50 de l'inventari del Museu Diocesà. Mesura uns 0,34 m de base i uns 0'32 m d'alçada i té un gruix d'uns 0,10 m (fig. 1 i fig. 3).

Una cara, la que inicialment fou la principal, mostra una bella decoració floral, bisellada, amb una rosassa circular amb una forma romboïdal inscrita que delimita exteriorment quatre espais en forma

1. Aquest estudi forma part del projecte *Del oppidum a la ciuitas (III). La transformació de la ciuitas y la transició hacia nuevos modelos de estructuración territorial* (HAR 2013-40778-P). Aprofitem l'avinentesa per agrair a la direcció i conservadors del Museu d'Art de Girona la seva generositat.

Fig. 1. Sant Martí Sacosta. Fragment d'un cancell decorat d'època visigoda (fotografia del Museu d'Art de Girona).

de fusos estriats i amb la part central ocupada per una circumferència en relleu que inscriu una flor de sis pètals. Podem suposar amb tota versemblança que aquest motiu es repetia a baix, formant la decoració lateral, mentre que la part central estaria ocupada per una altra rosassa, molt més gran, amb un motiu semblant, però més complex i sofisticat. Només se n'ha preservat una part. És molt probable, també, que les rosasses petites es repetissin a l'altre costat, emmarcant el gran motiu del mig. Formava part d'un cancell de pedra que delimitaria els espais interiors d'un temple (fig. 1 i 2).

Aquesta peça fou escrupolosament estudiada per P. de Palol (1950, p. 5-13), autor que n'assenyalà paral·lels i influències. La considerava un exponent dels contactes i del pes de l'escultura hispanogoda del segle VII de les àrees centrals del regne, que haurien irradiat amb força fins a la Septimània.

Més endavant, quan deixà de fer de barrera interior, fou retallada

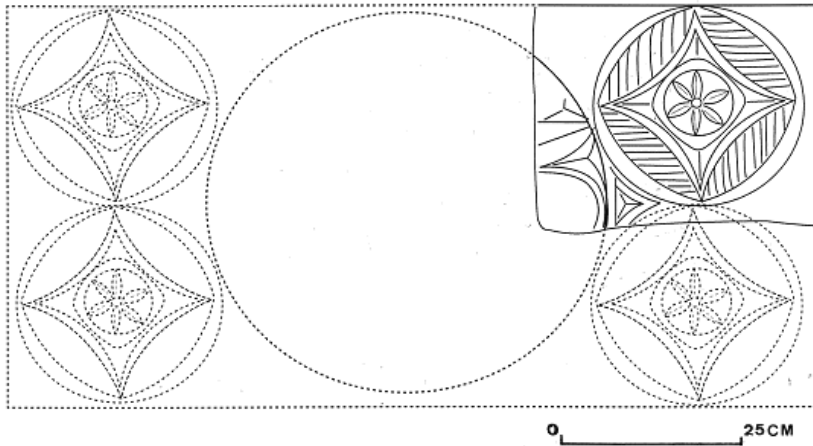
Fig. 2. Sant Martí Sacosta. Revers del fragment de cancell aprofitat com a epitafi (fotografia del Museu d'Art de Girona).

i la cara del darrera es féu servir per gravar-hi un epitafi. Molts anys després, tornà a ser aprofitada com a material de construcció del mur del claustre romànic del temple dedicat a Sant Martí (fig. 3).

Que en tinguem constància, hauria estat el conegut publicista gironí Pla i Cargol, el primer de ressenyar-la i de donar-ne una traducció poc fidel (Pla Cargol, 1946, p. 234).² Ben aviat, P. de Palol (1950, p. 2-5) publicà críticament aquesta peça amb alguns errors de lectura i una incorrecta interpretació del text.³ Més endavant se'n feren

2. *Teudis descansa bajo el duro cesped donde nadie habia sido enterrado. No doy licencia para descansar aquí sino a mi posteridad. Y si tal cosa pasara, la ira de Dios caiga sobre el que lo profane.*

3. No la tradueix directament, però en fa un resum (p. 3): *Como puede observarse se trata de una simple inscripción funeraria de un cierto Teudus en un lugar, en honor de San Martín, donde no se había enterrado nadie, con la explícita prohibición de hacerlo de nuevo.*

3.- Sant Martí Sacosta. Restitució proposada del cancell d'època visigoda (segons Palol, 1950).

ressò Marquès (1955, p. 42-43) que millorà les primeres lectures i que ha estat copiat sense cap altra aportació digna de ser tinguda en compte per tots aquells que n'han tornat a parlar (Catàleg, 1981, núm. 3, p. 11-12; Diversos autors, 1985, núm. 11 i 12, p. 128-129 ; Camps, 1988, p. 51-52)⁴. Molt més endavant, J. de Santiago (2003, núm. 34, p. 317. També, p. 47, 57, 127-128, 149-150 i 234), la incorporà a una monografia de conjunt sobre l'epigrafia llatina dels comtats catalans entre els inicis del segle IX i el començament del XII, que no en millorava, certament, la lectura, però sí que contextualitzava el text eficaçment amb valuoses consideracions.

4. La versió acceptada seria, doncs: *Cespite sub duro cubat / Teudus ubi iacebat / in honori Santi Martini/ Nullus omo non abeo li/cencia ibi iacere nisi poste/ritas m(ea) et si fe(ce)rit ira / d(e)i incurat) su(pe)r illut*. I la traducció: Teudis descansa sobre la terra dura on estava enterrat en honor de Sant Martí. Cap home no té llicència per a ésser enterrat aquí si no és la meva descendència i si algú ho fes, la ira de Déu caigui sobre ell.

PROPOSTA DE NOVA LECTURA⁵

Havent analitzat amb cura la peça, en proposaríem una nova lectura:

CESPITE SVB DVRO CVBAD
 TEVDVS VBI IACEBAD
 IN ONORE SCI MARTINI
 NVLLVS OMO NO ABED LI
 CECIA IBI IAR NISI POSTE
 RITAS MI ET SI FERIT IRA
 DI INCVRA SVR ILLUT

que desenvolupada diria:

CESPITE SVB DVRO CVBAD
 TEVDVS VBI IACEBAD
 IN (h)ONORE S(an)C(t)I MARTINI
 NVLLVS (h)OMO NO(n) (h)ABED LI
 CE(n)CIA IBI IA(ce)R(e) NISI POSTE
 RITAS M(e)I ET SI FERIT [o fecerit] IRA
 D(e)I INCVRA(t) SV(pe)R ILLUT

Cespite sub duro cubat/Teudus ubi iacebat/in honorem sancti Martini.

Nullus homo non habeat li/cencia ibi iacere nisi poste/ritas mei et si ferit (o fecerit) ira/ Dei incurra(t) su(pe)r illud (per illum)

Traducció proposada:

*«Sota el dur herbam descansa
 Teudus. Aquí jeia,
 en l'honor de Sant Martí.
 Ningú no té permís
 de reposar-hi si no són
 els meus descendents i si ho fes, la ira
 de Déu caigui al seu damunt»*

5. Volem agrair al nostre bon amic Joan Carbonell la valuosa ajuda proporcionada per a poder llegir convenientment l'epitafi.

L'únic punt fosc i, per tant, dubtós, el trobem a la sisena ratlla, on nosaltres constataríem una I darrera la M. No és possible veure-hi una E ni una E i una A.

ANÀLISI DE L'EPITAFI

És ordenada en set ratlles, prou rectes les quatre primeres i amb una forta corba descendent les altres tres. Aquestes darreres comencen més amunt i, després, es van disposant més convenientment. No s'observen línies d'ajuda ni altres preparacions que facilitaven una bona *ordinatio* i ajudaven a adequar el text a l'espai de què es disposava.

Les lletres són irregulars i no pas sempre idèntiques, però van ser gravades profundament i amb seguretat. De vegades alterna majúscules i cursives en el benentès que una mateixa lletra pot aparèixer d'una manera o de l'altra. Caldria suposar que aquesta alternança ja era present en el text escrit que l'executor de la làpida (no sembla que poguéssim anomenar-lo lapicida) tenia a les mans i copiava damunt la pedra. Les lletres, en general, segueixen, quan són repetides, el mateix traç. Ara bé, en alguna ocasió podem trobar dissenys diferents: la B, per exemple, la major part de les vegades té un mateix *ductus* (línia 1, SVB, CVBAD, línia 2, VBI, IACEBAD, línia 3, ABED). En canvi a la línia 5, IBI. En aquesta ocasió, ha passat d'una majúscula a una minúscula, sense el semicercle de dalt. Les V, són uniformes, però rarament es disposen verticalment. De vegades recolzades a l'esquerra (línia 1 SVB) o a la dreta (línia 2 i 7). Les A són força uniformes. L'única variació és si es dibuixava o no la ratlla horitzontal que, quan apareix, pot ser més o menys recta (segona línia, IACEBAD). Es fa servir més vegades la A sense ratlla (segona línia IACEBAD; tercera línia MARTINI; quarta línia ABED; cinquena línia CECIA; sisena línia, RITAS, IRA). En ocasions és ben inclinada cap a l'esquerra (setena línia INCVRA). Les D apareixen de dues maneres, majúscula (D) o minúscula (d). Del tipus primer, a la primera línia (CVBAD), segona línia (IACEBAD), quarta línia, ABED. De l'altra, a la primera línia (dVRO), segona (TEVdVS), setena (d(E)I). C, E, I, L, M, N, P, S, T, pràcticament no varien i són prou regulars. També convé observar que totes les hacs inicials han desaparegut ((H)OMO, (H)ABEAD), i que les terminacions dels temps verbals, tercera per-

sona del singular, no es fan en T sinó en D. S'observen també algunes abreviacions S(AN)C(T)I o NO(N) que són remarcades amb una línia horitzontal al damunt. En canvi, la manca d'una N a LICE(N)CIA seria més aviat un lapsus que no pas una abreviatura. Algunes lletres tenen més de 30 mm d'alçada i altres no arriben a 13 mm. La irregularitat és absoluta. El text és dual: informa, en primer lloc, del nom del difunt (TEVDUS) i del nom de l'espai funerari (IN HONORE SANCTI MARTINI) (tres ratlles) i després esdevé una imprecació o amenaça a qui vulgui aprofitar el lloc per sebollir-s'hi (quatre ratlles). Mostra indicis d'erudició i de cultura literària. La primera línia (CESPITE SVB DVRO CVBAD), no deixa de ser un recurs poètic. És interessant recordar que aquest mateix text apareix sobre l'epitafi del bisbe *Servus Dei* que es troba encastat als murs de l'absis de Sant Feliu a la mateixa ciutat, de molt a principis del segle x (De Santiago, 2003, núm. 33, p. 316-317) (fig. 4).

No és fàcil interpretar aquest text epigràfic, on es barregen aspectes aparentment contradictoris. Uns quants posen de manifest el nivell cultural del difunt i de la seva família. En primer lloc, la voluntat de definir i presentar la tomba amb aquesta placa, la qual devia anar posada horitzontalment damunt del *tumulus*. No sembla que pogués anar clavada verticalment. És massa petita i, sobretot, el camp epigràfic no deixa espai per a acomplir aquesta funció. Si s'hagués fixat a terra, haurien quedat amagades i il·legibles les darreres línies. En segon lloc, el text té una certa voluntat poètica (o culterana) que va més enllà de la informació puntual (CESPITE SUB DVRO CVBAD). No sabríem com interpretar la referència a la possessió del cementiri (IN (H)ONORE SANCTI MARTINI) que semblaria innecessària a aquells que visitaven el cementiri. Potser es volia insistir en la figura del sant i posar-lo en relació amb el difunt. Són dignes de consideració les disposicions d'ús de la tomba (o d'un espai funerari un xic més gran) que només és permès d'utilitzar als seus descendents (POSTERITAS MEI), o l'amenaça amb l'IRA DEI INCVR(R)A(T) SV(PE)R ILLUT. Segueix, en aquest aspecte, la tradició clàssica i pagana. En canvi, la realització física ens sembla poc acurada i maldestra. El traçat és ferm, però irregular. La distribució del text s'ha fet de tal manera que no hi va haver cap problema per a fer-lo cabre adequadament. Però es va fer amb poca traça, sense harmonia. El resultat és un text epigràfic no pas fàcil de llegir, molt «amateur». La diversitat en el traç d'unes quantes lletres va també en aquesta direcció. Poques coses ens indi-

Fig. 4- Sant Feliu. Murs del presbiteri. Epitafi del bisbe *Servus Dei*.

quen les faltes d'ortografia. La desaparició d'una H(ONORE), H(OMO); el tercer temps verbal acabat amb D i no en T o a l'inrevés, ILLUT per ILLUD (que, en darrera instància, hauria de ser ILLUM); la pèrdua d'alguna lletra (LICE(N)CIA); l'ús dels temps verbals no creiem que facin altra cosa que posar de manifest la situació general dels temps (FERIT per FECERIT).

Si comparem el text amb altres de coetanis (Roses, Empúries o Girona, *infra*) aquesta és la inscripció menys elegant, menys acurada, més «amateur». Sembla realitzada lluny d'un cercle d'experts, de professionals, com si el text, interessant i culte, escrit en algun suport perible hagués estat traspassat a la pedra per algú que desconeixia l'ofici.

Es conserven quatre inscripcions d'aquestes mateixes dates en el territori de la diòcesi de Girona, dues de la mateixa capital, com el text que estem analitzant, l'epitafi del bisbe *Seruus Dei* (De Santiago, 2003, núm. 33, p. 316-317) (fig. 4), i el record del bisbe Arnulf (De Santiago, 2003, núm. 36, p. 319), una de Sant Martí d'Empúries (Cobos, Tremoleda i Vega, 2010, núm. 1, p. 56-59, amb la bibliografia anterior) i una altra, procedent de les ruïnes de l'església de Santa Maria de Roses (Palol, 1946, p. 273-278; Canal i Nolla, 2008, p. 98-104; Cobos i Tremoleda, 2009, núm. 43, p. 140-141). En tots els casos, el traç és elegant i equilibrat, el text es troba ben distribuït, les línies i l'alçada de les lletres són uniformes, hi ha subtils ratlles paral·leles gravades abans de començar que servien per a adequar les paraules i equilibrar les lletres. Hi ha, també, en totes, signes per a indicar abreviatures a base d'un traç vertical damunt de la paraula abreviada.

En dues ocasions (Roses i Empúries), es tractaria de *tituli* commemoratius mentre que les de Girona són funeràries. La del bisbe *Seruus Dei*, encastada al presbiteri de Sant Feliu, és l'epitafi del prelat (*Catalunya romànica*, V, 32; De Santiago, 2003, núm. 33, p. 316-317) (fig. 4); mentre que l'altra, del bisbe Arnulf, també funerària, seria tal vegada la inscripció d'un cenotafi atès que va ser sebollit a Ripoll (Anònim, 1991, p. 32; Freixas i Nolla, 2003, núm. 4, p. 163; De Santiago, 2003, núm. 36, p. 319).

Estaríem plenament d'acord amb la datació proposada per tots aquells que l'han estudiat, a l'entorn del 900.

Fig. 5. *Gerunda* a l'època carolíngia. A migdia, no gaire lluny del portal Rufí i de la porta de l'Onyar, l'església funerària de Sant Martí Sacosta

EN RELACIÓ A L'ANTIGUITAT DEL TEMPLE DE SANT MARTÍ SACOSTA

Sempre, d'ençà del descobriment l'any 1943 d'un fragment de cancell d'alabastre decorat d'època tardogoda que un cop adaptat serví, vers el 900, de suport per a l'epitafi de *Teudus*, s'havia plantejat la possibilitat de l'antigor del temple funerari de Sant Martí Sacosta que es localitzava a migdia de les defenses urbanes, justament equidistant de dues portes urbanes importants, la de l'Onyar i la d'en Rufí (sobre aquestes portes, Nolla, 2010, p. 250-251) (fig. 5). Aquesta suposició, però, venia de lluny.

És curiosa i potser simptomàtica l'existència, en aquesta església, d'inscripcions monumentals romanes, unes segures i altres probables, i la creença arrelada entre els antics erudits i historiadors de l'antiguitat, de l'existència de l'església que, de manera il·lusòria, se situava en època de l'emperador Philip l'Àrab (Rius, 1928, p. 344-348; Palol, 1950, p. 1-5). De més valor, segons pensem, seria l'existència de la inscripció foral dedicada a aquest emperador per la *Res Publica Gerundensium*. El primer a descobrir-la i fer-ho saber va ser Jeroni Pujades, el qual recorda que servia de tenent d'altar del

temple romànic manat fer pel cabiscol Joan a mitjan segle XI (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, núm. 2, p. 24-25, amb tota la bibliografia anterior). I allí continuà fins que, a petició de la Comissió de Monuments, el bisbe C. Bonet la cedí al Museu Provincial, on encara roman (Oлива, 1950, p. 74-76).

De les característiques del basament, ja n'hem parlat (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 249-252). A la part de dalt, hi conserva un retall ben obrat que quedava tapat per la *mensa* i on es devien desar algunes relíquies. No hi ha manera de saber quan, aquell pedestal, deixant la funció primera, passà a ser el suport d'una ara i un contenidor de relíquies, però pensariem que cal retrocedir molt en el temps.

Si ens centrem, ara, en el significat del cancell, cal deduir l'existència d'un temple que, com a mínim, hauria existit i funcionat com a tal al segle VII. Recordem com n'eren d'importants en la litúrgia hispanogoda per a definir espais i àmbits (Godoy, 1995). El cancell fou trobat acomplint una altra funció i, entremig, n'havia acomplert encara una altra: inscripció funerària devers el tombant del segle IX al X. Les dues funcions darreres ens permeten assegurar la localització al lloc de Sant Martí d'aquesta peça. Però i de la primera? Des d'un punt de vista teòric podria venir de qualsevol indret on hagués existit un temple actiu com a mínim durant el segle VII. El més raonable seria imaginar que procediria d'allà mateix o de ben a la vora. És un fet ben conegut que les pedres «viatgen», però és més normal que ho facin poc que no pas molt i que el lloc de procedència sigui immediat o molt pròxim al d'aprofitament.

A aquesta consideració, hi afegiríem una pregunta determinant que hauria de netejar el camí cap a treure algunes conclusions: quins temples cristians tenim documentats a la ciutat de Girona durant el domini visigot? De segur, només la basílica martirial (i, en algun moment, episcopal) de Sant Feliu, un xic més enllà de la porta nord (Sobreportes) on s'hauria desenvolupat un burg eclesiàstic que només podem intuir, i, potser, al Mercadal, on no seria cap disbarat imaginar l'existència d'un altre edifici martirial bastit directament damunt del lloc on hauria estat executat Feliu (Nolla i Palahí, 2014, p. 95-116). Fixem-nos-hi bé, no hem assenyalat cap església, ni gran ni petita, dins el clos murat. Es podria adduir que no hi ha prou dades, que potser no s'ha localitzat, però són arguments que no podem acceptar. És cert que per a època baiximperial i tardoromana les dades que posseïm són escasses, però de cap manera insuficients i, per acabar-

ho d'adobar, el coneixement que ara mateix tenim de la història urbana de la ciutat des d'època carolíngia endavant, és profundíssim, de llarg abast, on conflueixen les dades textuais i documentals amb les arqueològiques. Sabem que l'església (co)catedral de Santa Maria és una creació de la primera meitat, segon quart potser, del segle IX i que haurien de ser d'aquesta mateixa època o una mica més tard, les capelles simètricament disposades de Sant Genís i Santa Maria de les Puelles, a l'antiga plaça foral. També seria carolíngia la capelleta del castell de Gironella i més tardana, romànica o tardoromànica, la de Santa Helena, la capella que fou del palau episcopal. Només generà cementiri pròpiament dit, la catedral de Santa Maria i no pas abans del segon terç del segle IX (Nolla i Sureda, 1999, p. 52-54).

D'on podria venir, doncs, el cancell? Abans d'intentar respondre aquesta qüestió, és extraordinàriament valuós, perquè ajuda a definir el terreny de joc, recordar que la pedra utilitzada per a treballar-lo era alabastre, tou, brillant, fàcil de retallar, si bé molt menys resistent, menys reconegut i noble que el marbre. Coneixem l'existència d'uns afloraments d'aquesta pedra a Beuda, ben a prop de Besalú (*Bisuldunum*), a una vintena de quilòmetres, que s'ha fet servir des d'època antiga de manera continuada. D'allà vindria la matèria primera. Altrament, sabem de l'existència a *Gerunda*, des d'època augustal (Lamuà, 2012, p. 198-204), de tallers d'escultors i de lapicides que foren constantment actius. A l'antiguitat tardana, només *Gerunda* semblaria en disposició de mantenir tallers amb aquelles habilitats. Sembla el més raonable imaginar que el cancell hauria estat obrat a Girona per ordenar l'espai interior d'un temple de la ciutat. Quin, però? Amb les dades que tenim a les mans, el més probable seria considerar l'existència d'una primera església de Sant Martí Sacosta que no sabem si ja hauria estat dedicada al gran bisbe i confessor. Pel lloc que ocupava, en posició dominant i a mig camí de dues importants portes urbanes, hauria tingut una funció clarament funerària, però també, protectora i simbòlica. Tal com la basílica de Sant Feliu santificava el sector nord, l'hipotètic santuari del Mercadal, el pla de Girona (ponent), la de Sant Martí s'encarregava del costat meridional.⁶ Ja des del moment mateix de la seva consagració, potser al segle VI avançat, el pedestal de Philip l'Àrab (IRC 3, núm. 2) hauria servit de *stipes* de la *mensa altaris*. És, també, la possibilitat més raonable

6. L'orient, que donava a les Gavarres, no oferia condicions d'accés adequades.

tractant-se d'una peça foral. Pensar en un aprofitament més tardà esdevé, com més avancem en el temps, menys probable.

Res s'oposa a una destrucció més o menys intensa de l'església visigoda que explicaria la curta durada del cancell. La seva posició *extra muros*, ho fa possible. I l'atac duríssim del 793 semblaria tenir tots els números. Les primeres notícies de l'església de Sant Martí Sacosta s'han de situar a l'entorn del 900.⁷ Podria tractar-se d'un edifici reconstruït, potser més senzill i molt més modest d'aquell anterior. En aquest context, aprofitar fragments de parament litúrgic fora d'ús seria perfectament acceptable. Potser com a resultes d'aquella reconstrucció podria haver-hi hagut un canvi en l'advocació del temple. Sigui com sigui, a partir d'aquells anys podem seguir l'evolució del lloc sense dificultats fins avui mateix.

Són, certament, només hipòtesis de treball raonables que s'adeqüen més bé que cap fins ara, als indicis que tenim. Tanmateix, només una excavació en extensió del lloc podrà resoldre definitivament aquest problema.

BIBLIOGRAFIA

AICART, F., J. M. NOLLA I L. PALAHÍ (2008): "Del monument tardoantic a l'església medieval. Algunes reflexions", dins *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, (editat per F. Aicart, J. M. Nolla i L. Palahí), Girona, p. 226-252.

CAMPS, J. (1988): 1. "Escultura monumental. 1B Diversos. Rellou 1", dins *Catalunya romànica, XXIII. Museu d'Art. Tresor de la catedral de Girona. Museu diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*, Barcelona, p. 51-52.

CATÀLEG (1981): *Catàleg del Museu d'Art*. Girona.

ANÒNIM (1991): "Làpides funeràries de bisbes de Girona", dins *Catalunya romànica, V. El Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany*, Barcelona, p. 32.

CANAL, E. I NOLLA, J. M. (2008): *La cella memoriae de Roses*, "L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval" (editat per F. Aicart, J. M. Nolla i L. Palahí), Girona, p. 93-105

COBOS, J. I J. C. (2009): *L'epigrafia medieval dels comtats gironins. I. El comtat de Peralada*. Figueres.

COBOS, J., TREMOLEDA, J. I VEGA, S. (2010): *L'epigrafia medieval dels comtats gironins. II. El comtat d'Empúries*, Figueres.

7. Són, no cal dir-ho, indirectes tot i que prou solvents (epitafi analitzat en aquest mateix treball). La primera menció documental del temple és de l'any 930 (Sobrequés et al., 2003, núm. 222, p. 213-214).

DIVERSOS AUTORS (1985). *Exposició Girona dins la formació de l'Europa medieval. 785-1213. Museu d'Història de la Ciutat, del 22 de juny al 3 de novembre del 1985*, Girona.

FABRE, G., MAYER, M. i RODA, I. (1991): *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*. Paris.

FREIXAS, P. i NOLLA, J. M. (2003): *Catàlegació*. "La catedral de Girona. L'obra de la Seu" (editat per P. Freixas i J. M. Nolla), Barcelona, p. 159-195.

GODOY, C. (1995): *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos iv al viii)*, Barcelona.

IRC 3= veure Fabre, Mayer i Rodà, 1991.

LAMUÀ, M. (2012): "Elements escultòrics de Girona", dins *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla), Girona, p. 195-208 (Col·lecció Història de Girona 48).

MARQUÈS CASANOVAS, J. (1955): *Guía del Museo Diocesano de Gerona*, Girona.

NOLLA, J. M. (2010): "Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals", dins *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* (editat per N. Figueras i P. Vila), Barcelona, p. 246-254.

NOLLA, J. M. i PALAHÍ, L. (2014): "Les troballes tardoromanes del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació", dins *Pyrenae*, 45-2, Barcelona, p. 95-116.

NOLLA, J. M. i SUREDA, M. (1999): "El món funerari antic, tardo-antic i altomedieval de la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió", dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, p. 13-66.

OLIVA, M. (1950): "III. Restos romanos del Museo. Sección lapidaria (instalaciones de 1948)", dins *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949*, IX-X, Madrid, p. 74-88.

PALOL, P. de (1946): "Una lápida medieval de Santa María de Rosas", dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX, Barcelona, p. 273-278, i una làmina.

PALOL, P. de (1950): "Escultura de época hispanovisigoda en Gerona", dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXII, Barcelona, p. 1-13.

PLA CARGOL, J. (1946). *Gerona arqueològica y monumental*, Girona.

RIUS, J. (1928): "Cartes antigues de Sant Martí Sacosta", dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, IV, Barcelona, p. 343-394.

SANTIAGO, J. De (2003). *La epigrafía latina medieval de los condados catalanes (815- circa 1150)*, Madrid (Colección «Textos Históricos» 11).

SOBREQUÈS, S., RIERA, S., ROVIRA, M. i ORDEIG, R. (2003): *Catalunya carolíngia, V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.